

Xristianlıq təlimi və Qərb dünyagörüşündə dini- fəlsəfi fikirlərin formalaşması

Kəmalə Mahmudova¹

Abstrakt

Dini- teoloji nöqteyi- nəzərdən aləmin yaradanı və idarə edəni bir olan Allah qəbul edilir. İlahi dinlərin təlimi monoteist prinsipə əsaslanaraq peyğəmbərlər vasitəsilə insanlara çatdırılır. Peyğəmbərlik islam əqidəsində üsuliddin məsələlərindən biridir ki, bütün ilahi dinlərdə qeydsiz- şərtsiz qəbul olunur. Bu zəmində yazılmış hazırkı məqalənin ana mövzusu xristianlıq dini təliminin mahiyyəti və onun keşməkeşli yoluna həsr olunub. Xristianlıq dini ilə bağlı bir sıra məsələlərə məqalənin həcminə uyğun şəkildə aydınlıq gətirilməyə çalışılıb. Bundan əlavə o dövrün xristian dini- fəlsəfi düşüncələri qısa da olsa açıqlanıb.

Açar sözlər

Xristianlıq, üç uqnum, İsa Məsih, monoteizm, İncil, Ruhul- qüds, kilsə, renessans, fəlsəfə

Giriş

Dini dünyagörüşün tarixi və insan zehniyyətində ilk dini təsəvvürlərin meydana gəlməsi ibtidai dövrlərə təsadüf edir. Dinə meyilliliyin səbəbini araşdıran tədqiqatçı alimlər bir sıra nəzəriyyələr irəli sürmüşlər ki, bu nəzəriyyələrin əsas motivi ibtidai

¹ - İslam araşdırmaları fakültəsinin məzunu, İslam Araşdırmaları İnstitutu, Əl-Mustafa Beynəlxalq Virtual Universiteti, Qum, İran

dövrün həyat tərzı ilə ölçülür. Belə ki, sivilisasiyanın yoxluğu və elmsizlikdən dolayı ibtidai insanların həyat və onu əhatə edən ətraf aləm haqqında təsəvvürləri zəif idi. Və belə yaşam tərzində qarşıya çıxan müxtəlif motivli hadisələri izah etməyə çalışa- çalışa dinə meyllik yaranmış, habelə mifoloji təsəvvürlər formalaşmışdır.

Quldarlıq dövrü ilkin fəlsəfi təfəkkürün meydana gəlməsi ilə xarakterizə olunur. İnsan cəmiyyətinin dəyişməsi ilə proseslərdə bir sıra suallar əmələ gəlirdi ki, buna da “antik fəlsəfə” deyilən fəlsəfi sistem cavab verirdi. Fəlsəfə tarixi kitablarında “fəlsəfə” sözü “filo”- hikmət, “sofiya”- sevirəm kimi izah olunur. O dövrün bir çox elmlərini özündə ehtiva edən fəlsəfə uzun bir yol keçərək bu günümüə qədər gəlib çıxmışdır. Beləliklə, dini- fəlsəfi görüşlərin ifadəsi müxtəlif cizgilərdə təşəkkül taparaq zaman- zaman dəyişmiş, insan təfəkkürünün güzgüsü olmuşdur.

Orta əsrlər məfkurəsi özünəməxsus çalarları ilə seçilir. Bu, istər Qərb, istərsə də Şərq tairixində dini- fəlsəfi görüşlərin formalaşması ilə özünü büruzə verir. Qədim dinlərdən fərqli olaraq istər xristian, istərsə də islam dini səmavi dinlərdən olmaqla monoteist dinlər sırasına daxildir. Bir- birindən fərqli inkişaf dinamikaşı, düşüncələrə, ictimai- siyasi, elmi- fəlsəfi müstəvidə təsir baxımından xristianlıq dini islam dinindən fərqli yol keçmişdir. Bu məqalədə xristianlıq dininin meydana gəlməsi, tarixi- ictimai şərait təhlil olunmuş, Avropada trayektoriyası izlənilmiş, dini- fəlsəfi görüşlərin formalaşma prosesi səciyyələndirilmişdir.

Orta əsrlərdə xristianlıq təliminin mahiyyəti

Risalət

İslami rəvayətlərə əsasən yer üzünə yüz iyirmi dörd min peyğəmbər göndərilmiş və onlardan Adəm (ə.) ilk, Həzrət Muhəmməd (s.) isə sonuncu peyğəmbər hesab olunur. İslami əqidəyə görə beş ulul- əzm peyğəmbər var ki, bu da onların yeni şəriət və kitab gətirmələri ilə izah olunur. Bu peyğəmbərlər Nuh, İbrahim, Musa,

İsa və Muhəmməd (s.) – dır. Eyni zamanda bu peyğəmbərlər digərlərindən daha güclü əzmə malik olmaları ilə seçilir.

“ Və onda ki, peyğəmbərlərdən əhd və peyman aldıq, səndən və Nuhdan və İbrahim, Musa və İsəibni Məryəm və onların hamısından möhkəm əhd peyman aldıq.”²

Bütün peyğəmbərlər insanları təkallahlığa, şirk və bütperəstlikdən uzaq olmağa çağışmışlar.

“ Biz hər ümmətə rəsul məbus etdik ki, Allaha sitayiş etsinlər və bütədən uzaqlaşsınlar. Allah bir parasını hidayət etdi və bir parasını azğın etdi. Bəs yer üzündə gəzib dolanın və baxın ki, rəsullara yalan yaxanların sonu hara çatıbdır.”³

Peyğəmbərlər eyni zamanda cəmiyyətdə haqq- ədalətin bərpası və mövcud olması üçün fitnəkarlara qarşı mübarizə aparırdılar.

Peyğəmbərlərin təlimində haqq və ədalət geniş mənə daşıyır və onların bütün ictimai fəaliyyətlərini əhatə edirdi. Onların baxışı ilə haqq, ədalət o zaman bərpa oluna bilər ki, mənəvi- əxlaqi, ictimai- siyasi, sosial- iqtisadi və hətta cinsi fəsadlar belə aradan qalxsın və ilahi dəyərlər bütün dünyada hakim olsun.⁴

Bütün ilahi dinlərin prinsiplərindən biri də bəşər cəmiyyətinin tərbiyə olunaraq əxlaqi dəyərlərə sahib çıxması olmuşdur. İslam peyğəmbərinin “mən sizin əxlaqınızı kamilləşdirmək üçün bir peyğəmbər olaraq göndərilmişəm” kəlamı da elə bu prinsipdən irəli gəlir. İlahi dəyərləri tanımağın yolu yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik olmaqdan keçdiyindən peyğəmbərlərin vacib missiyalarından biri də təzkiyə və təqvadır. Peyğəmbərlər sanki bir həkim idilər ki, mənəvi xəstəliyə düşər olmuş cəmiyyəti bu mərzədən xilas etmək üçün gəlmişlər. Bütün müqəddəs kitablarda, o cümlədən Quranda peyğəmbərə itaət etmək və onun sözündən çıxmammaq əmr olunmuşdur.

Həzrət Məryəm və İsa (ə.) Quranda

² Bax Qurani Kərim, Əhzab surəsi,7

³ Eyni mənbə, Nəhl surəsi, 36

⁴ Əzəm Pərçəm. “ Vəhy və Peyğəmbərlik mövzusunda səmavi kitabların uzlaşması”, səh 36

Orta əsr Avropasında xristianlıq təliminin formalaşması birbaşa İsa Məsihin gətirdiyi təlimlərə bağlıdır. İsa Məsih ulul- əzm və şəriət sahibi olan peyğənbərlərdən hesab olunur. Qurani Kərim Hz. İsa peyğəmbərə tərif verərək Məryəm surəsində onun bakirə və pak Məryəmdən dünyaya gəlməsini təfəsilatı ilə nəql edir. Məryəm surəsində buyurulur ki, Məryəm öz qohum- əqrəbasından ayrılıb şəhərdən çıxaraq şərq istiqamətində bir nöqtəyə getdiyi zaman Ruhul- Qüds bəşər sifətində onun yanında zahir oldu. Pak bir qadın olan Məryəm əvvəlcə ondan qorxub Allaha pənah apardı. Ruhul- Qüds dedi ki, mən Allahın əmri ilə gəlmişəm ki, sənə pak bir övlad əta edəm. Məryəm soruşdu ki, heç bir kişi ilə yaxınlıq etmədiyim və özüm də iffətli bir qadın olduğum halda, oğlan uşağına sahib olmağım necə mümkündür? Cavab verildi ki, bu iş hökmən olacaq və Allah üçün bu iş çox asandır. Biz istəyirik ki, onu camaat üçün ilahi bir nişanə və öz tərəfimizdən rəhmət qərar verək. Nəhayət, Hz. Məryəm İsaya hamilə oldu. Təvəllüdü yaxınlaşdığı zaman ailəsindən uzaqlaşib bir ağacın altına getdi və övladını dünyaya gətirdi. İsa doğulduğu anlarda dil açaraq doğuşun ağrısından qıvlan anasına toxtaqlıq verib deyir ki, Allahın sənə ayaqların altında bir çeşmə qaynatmışdır. Quru xurma ağacını tərپət ki, sənə üçün təzə xurma tökülsün. Xurmadan ye, bulağın suyundan iç və öz gözünü (övladına görə) aydın et.⁵

Həzrət İsa (ə.) İncildə

İsa peyğəmbərin dünyaya gəlməsi hadisəsi İncildə Qurani Kərimdən fərqli təmsil olunur: “ İsa Məsihin təvəllüdü belə oldu Yusifin əqdinə gətirilən Məryəm ər evinə getməzdən qabaq Ruhul- Qüdsün vasitəsilə hamilə oldu. Yaxşı əməl sahibi olan və Məryəmin camaat qarşısında rüsvay olmasını istəməyən Yusif gizli şəkildə qərara aldı ki, ondan ayrılınsın. Yusif hələ bu fikirdə olduğu zaman Allahın mələyi yuxuda ona zahir olub dedi: Ey Davudun oğlu Yusif! Məryəmi öz evinə aparmaqdan qorxma, çünki onun bətnində olan Ruhul- qüdsəndir. O, bir oğlan dünyaya

⁵ Qurani Kərim, Məryəm surəsi

gətirəcək və sən onu İsa adlandıracaqsan, çünki o, öz qövmünü günahlardan xilas edəcəkdir.”⁶

İsa Məsihin mahiyyəti

Heç bir təhrif və dəyişikliklərə məruz qalmayan, asimani kitab olan Qurani Kərimdə öyrəndik ki, İsa Allahın qulu, bəndəsi, yer üzünə göndərdiyi peyğəmbərlərdən biridir. İsa Məsihin təvəllüdü məsələsini Quran onun bakirə Məryəmdən Allahın izni ilə Cəbrayılın vasitəsilə üfürülməklə bətninə düşməsi kimi izah edir. İsa Məsihin yer üzünə göndərilməsində məqsəd onun özündən əvvəlki peyğəmbərlər kimi insanların Allahın birliyinə iman gətirib saleh yola dəvət etmək olmuşdur. İsa Məsihin özü də dəfələrlə özünün bir bəndə olduğunu və Allahın peyğəmbəri olduğunu bəyan etmişdir. Yaşadığı dövrdə hər kəs onu belə qəbul etmişdir. Doktor Əzəm Pərçəm Ceymez Hakezdən sitat gətirərək yazır:” Məsih insan və Allahın göndərdiyi bəndədir. Çünki o, özünü (İncildə) səksən dəfə “insanın oğlu insan” adlandırmışdır. Bundan əlavə öz şagirdlərinə və başqa ardıcılılarına özünü onların qardaşı deyə müraciət edib.”⁷ Lakin İsa Məsihin çarmıx əhvalatından və gözlərdən qeyb olmasından sonra (islami nöqteyi- nəzərdən) onun zəti ilahiləşdirilmiş, üç uqnum məsələsi ortaya qoyulmuşdur. Doktor Haşimi Rəfsəncani yazır:” Əsrlər boyu böyük kilsə alimlərinin, xristianlığın dünya miqyasında yığıncaqlarının diqqətini özünə cəlb edib, müxtəlif fırqələrin yaranmasına səbəb olub, xristianlığın ən mühüm və böyük fəlsəfi və dini məsələsini təşkil edən problem “İsa “ zatının həqiqəti barəsindəki mübahisələr olmuşdur.”⁸ Dr. Rəfsəncani Vil Derantın “Dinlərin yığcam tarixi” kitabından sitat gətirərək Məsih barəsində meydana gələn əqidələri aşağıdakı kimi qeyd edir:

1.Məsih yalnız insandır.

⁶ Matta İncili, səh 12

⁷ Əzəm Pərçəm, “ Vəhy və Peyğəmbərlik mövzusunda səmavi kitabların uzlaşması”, səh171

⁸ Haşimi Rəfsəncani, Məhəmməd Cavad Bahünər, “ Dünya bəşət dövründə”, səh 126

- 2.” Ata”, “ Oğul”, “ Ruhul-qüds” Tanrı özünü təcəssüm etdirdiyi surətlərdir. Deməli, Tanrı üç uqnumun komponentidir: “ Ata”, “ Oğul”, “ Ruhul-quds”.
- Ata Tanrı “ Ruhul- qüds şəklində aşağı enib, Məryəmin cismində insan surətinə düşmüş “ İsa “ surətində doğulmuşdur.
3. “ Oğul” “ Ata” kimi əzəli deyil, bütün dünyadan qabaq yaranmışdır, beləliklə də onun rütbəsi atadan aşağıdır və onun qarşısında təvazö edəndir.
4. “ Ruhul-qüds” uqnum deyidir.
5. Miladi 325- ci ildə Niqyə qurultayı və miladi 381- ci ildə Konsinopol qurultayı bu nəzəri verdi ki, oğul və “ Ruhul- qüds” Ata ilə lahuti vəhdətində bərabərdir. “ Oğul” əzəldən Atadan olub və “ Ruhul-qüds” Atadan bir işıqdır və ondan qaynaqlanmışdır.⁹

Xristianlıqda İsanın mahiyyəti

Tovhid, yəni təkallahlıq ideyası bütün səmavi dinlərin yürütdüyü əsas prinsipdir. Tək vahid olan Allaha inam, Onun bütün aləmlərin yaradıcısı və xalığı, ən gözəl sifətlərə malik olması, başqa sözlə, bütün eyiblərdən pak və münəzzəh olması monoteist dinlərin əsas müddəalarıdır. İsa Məsihin gətirdiyi xristianlıq təlimi də monoteist dinlərdən hesab olunmaqla Quran nöqtəyi- nəzərindən onun öz dövründə bu istiqamətdə təşəkkül tapmışdır. Lakin ondan sonra nəinki İsa Məsih haqqında düşüncələr dəyişmiş, eyni zamanda, eyni zamanda xristianlıq təliminin özündə də təhriflər yaranmışdır. Doktor Seyid Mahmudi yazır: “ Məsihilər özlərini vahid Allahın ardıcılıqları hesab edərək inanırdılar ki, əql yolu ilə Allahı tanımaq olar. Halbuki iki qeyri- məhdud, yaxud daha çox qüdrətə malik olan varlığın eyni zamanda təsəvvür olunması əql və məntiqin ziddinədir. Allahın vahid olması dedikdə, məqsəd budur ki, yalnız bir Allah vardır və ilahi zat bölüşdürülə bilməz. Digər üç şəxsiyyətdən təşkil olunmuşdur. Bu üç varlıq əzəlilik, qüdrət və cəlalda bir- birilə bərabərdir və onlarda hər biri ilahi sifətlərin hamısına malikdir. Amma eyni halda hər birinin müəyyən xüsusiyyətləri vardır ki, onları təslis vəhdətinin

⁹ Həmin mənbə, səh 128

daxili bir- birindən fərqləndirir.”¹⁰ Allah haqqında yeni düşüncələrin meydana gəlməsi məsihi əqidəsində əsrlərlə formalaşma prosesi keçərək “üç uqnum” (şəxsiyyət) əqidəsi yaranmışdır. Dr. Can Van Vurd yazır: “Bizim etiqadımız budur ki, vahid Allahda vəhdətlə eyni zamanda təslis də mövcuddur. Üçlük uqnum bir- birindən seçilir, amma ilahi zat bölünməzdir: bu uqnum bir- birilə əbədiyyət və oxşarlıqda bərabərdirlər. Belə ki, təslisdə vahidliyi və kamil təslisi vahidlikdə ibadət edirik. Bu halla yanaşı, qeyd olunan həqiqətlər belə təfsir olunmamalıdır ki, üçlük uqnumları arasında ilkin olmaq haqqı mövcud deyildir, əksinə, bilmək lazımdır ki, ata birinci yer, oğul ikinci yer, Ruhul-qüds üçüncü yerdə qərarlaşır. Bu ilkin olmaq haqqı tərtiblədir. Ruhul- qüds və oğul bərabərdir, bununla eyni zamanda ataya mütidirlər. Bu itaət icbari deyil, iradə və ixtiyar üzündəndir.”¹¹ Məsihilər Rəbbani gecə mərasimində oxuyurlar:” Bizim vahid Allaha, mütləq qadir ataya, görünən və görünməyən bütün ilahi şeylərin xaliqinə, İsanın vadid Allahına imanımız vardır. O, Allahın oğludur ki, atadan dünyaya gəlmişdir; atanın zatından dünyaya gələn övladdır, onun vasitəsilə bütün şeylərə varlıq verilmişdir.”¹²

Məsihin insan surəti

Məsihin şəxsiyyətini xristianların müqəddəs hesab etdiyi kitab olan İncil özünəməxsus şəkildə izah edir. Məsih Ata Allahın oğludur, Oğul Allahdır. Onun xüsusi qabiliyyətləri var və insanların Adəmdən miras qalmış bu günkü günahlarını yumaq və nicat vermək üçün gəlmişdir. Rəbbani gecə duasında deyilir: “Yerdə və göydə olanların hamısı biz insanların xatirinə, biz insanlara nicat vermək üçün yer üzünə enərək cism halına düşdü; insan şəklinə düşdü, əzab- əziyyət çəkdi.” Miladi 451- ci ildə məsihi alimlərindən təşkil olunmuş “Çali si dun” şurası aşağıdakı etiqadnaməni qəbul etmişdir: “Müqəddəs ataya tabe olaraq, biz bütün insanlarla bu təlimdə müttəhid olmuşuq ki, bir vücuda – yalnız oğula – bizim Allahımız

¹⁰ Seyid Əhməd Mahmudi, “Dinlərlə tanışlıq”, səh 257

¹¹ Eyni mənbə mənbə, səh 258

¹² Eyni mənbə, səh 259

olan İsa Məsihə iqrar edək. Bu vahid vücut həm ilahi olmaq baxımından, həm də insani yöndən kamil bir varlıqdır. Bu vahid vücut həqiqətdə həm Allahdır, həm də bəşər. Bu yöndən mücərrəd ruh, digər bir yöndən isə cismdən ibarət olan insandır. Buna əsasən o, ilahi yönə malik olan vaxta qədər həmin ata- Allah zatı olan həqiqətə malik olur; insani yöndən də bizim kimi insanlara oxşar bir quqruluşa malikdir. Hər bir cəhətdən bizə oxşardır, yalnız məsum olmamaq və günah ehtimalında oxşarlığımız yoxdur. O, zamanın meydana gəlməsindən qabaq özünün ilahi yönü cəhətindən ata vasitəsilə icad olunmuşdur. İndi də insanlara görə və bizim nicat tapıb qurtuluşa çıxmağımız üçün bakirə və müqəddəs Məryəmdən dünyaya gəlmişdir ki, bu baxımdan özünün insani yönündən ilahi xüsusiyyət daşıyır.”¹³

Qayıdış

Dr. Mahmudi yazır: “ Məsihilərin inancına görə, həzrət Adəmin mürtəki b olduğu xəta və bunun nəticəsində behiştə qovulması, əvvəla, Adəm övladının Allahdan uzaqlaşmasına səbəb oldu, ikincisi də günüh və xətalər irsi yolla sonrakı nəsilərə ötürüldü və nəticədə bəşər nəslində günahın bünövrəsi qoyuldu; insanlar günah işlər görməyə başladılar.”¹⁴ İncildə yazılır: “ Amma Allah bizə olan məhəbbətini tam mənada sübut etmişdir, çünki biz hələ günahkar olduğumuz vaxtda Məsih bizim xatirimizə öldü. Onun qanının tökülməsinə görə biz tam mənada yaxşı adamlar sayılacağıq və buna görə də onun vasitəsilə Allahın qəzəbindən uzaq olacağıq. Biz Allahla düşmən olduğumuz vaxt O, Öz oğlunun ölümü ilə bizim düşmənçiliyimizi dostluğa çevirdi.”¹⁵ Yahya öz İncilində İsanın ölümü barəsində olan ixtiyarının öz əlində olduğunu qeyd edir: “ Mən canımı qurban verirəm ki, sonra onu geri alım. Canımı məndən heç kəs ala bilməz, amma onu öz ixtiyarımla

¹³ Eyni mənbə, səh 261

¹⁴ Eyni Mənbə, səh 262

¹⁵ Eyni mənbə, (İncil səh 263,Rumlular 5- ci fəsil, ayə 8-10)

verirəm. Onu verməyə də, sonra geri almağa da ixtiyarım var. Bu əmri Atamdan almışam.”¹⁶

Pavel(Puls)

İsa Məsihin gətirdiyi yeni ehkamın Avropada yayılmasının əsas səbəbkarı Paul hesab olunur. Məhz Paulun cəfnəşanlığı və səyi nəticəsində xristianlıq yeni dini-nəzəri fikir olaraq Avropaya ayaq açdı. Xristian tarix yazarları Paulu (Pavlus) kobud, inadkar, təəssübkeş bir adam kimi tanıdılar. Lakin nəql olunan bir rəvayətə görə o, etiqad etdiyi dinindən dönmüş və xristianlığı qəbul etmişdir. Və bundan sonra bütün həyatını bu dinə bağlayaraq ömrünün sonuna qədər onun təbliği və yayılması üçün çaba göstərərək bir əzab- əziyyətlərə qatlanmışdır. Bu barədə o, korinflilərə ikinci məktubunda bəhs edir. (Bu mətn İncilin “Paulun korinflilərə ikinci məktubu”, 11:22-33 hissəsində təsadüf edir.)

Tədqiqatçı Hüseyn Tofiqi yazır: “ Paulun nəzərinə görə, Allah-taala İsanı(ə.) ölümlər arasından dirçəltmiş və bununla da, nicat tapmaq üçün yeni bir dövrün səhifəsini açmışdır. Buna görə də xristianların bundan sonra yəhudilik şəriətinə itaət etmək kimi bir vəzifəsi yoxdur.

Bundan sonra elçilərin təbliği və müjdəsi sayəsində Roma İmperiyasının bütün bölgələrində yaşayan bütperəstlərin xristian dinini qəbul etmə prosesi gücləndi və xristian kilsəsində xristian dinini qəbul etmiş qeyri- yəhudi insanların sayı çoxluq təşkil etdi. Bundan əlavə, Roma İmperiyasının Suriyadan Misirə qədər şəhərlərində, daha sonra isə Anadolu, Yunanıstan və sonda İtaliyada inanlı insanlardan ibarət olan kiçik toplumlar meydana gəldi.”¹⁷

Tədqiqatçı alim Aydın Əlizadə yazır: “Onlar qədim zamanlardan ölən və dirilən, oğullu- qızlı tanrılara inanırdılar. Pavlus anlayırdıki,yəhudi xalqının dini və yəhudi peyğəmbəri olan İsanın təlimi Romanın başqa xalqları arasında özünün ilkin

¹⁶ Əzəm Pərçəm,səh 186 (yəhya 10)

¹⁷ Hüseyn Tofiqi, “ Böyük dinlərlə tanışlıq”, səh18

formasında yayıla bilməz. Məsələ bundadır ki, o xalqlar qədim mədəniyyətə malik idilər və yəhudi ənənəsi və düşüncə tərzini onlar tərəfindən qəbul edilə bilməzdi. Ona görə də Pavlus, bu təlimdə olmayan bir çox yeni ideyalarla çıxış etməyə başladı. Faktiki olaraq, o İsanın təlimini Yunan və Roma düşüncə tərzinə və tarixi ənənəsinə uyğunlaşdırdı. Məhz bu adam ilk dəfə olaraq İsanın ilahiləşdirilmiş obrazını yaratmağa başlamışdı. Beləliklə də Pavlusun təbliğatında İsa ölümündən sonra yenidən dirilən, günahları silən bir Tanrının oğlu kimi təqdim edildi. Pavlusun fəaliyyətində diqqəti çəkən başqa bir maraqlı məqam isə, onun yəhudi qanununa əməl edilməsini vacib hesab etməməsi idi. Bu səbəblərə görə də heç də İsanı deyil, elə Pavlusu xristianlığın yaradıcısı hesab etmək olar. Məhz bu cür yenilikləri dinə gətirilməsinə görə Pavlusla yəhudi isavilər arasında (İsanın ilk ardıcılıqları) arasında ixtilaflar baş vermişdi. Amma, başqa tərəfdən, bütpərəst romalılar ilahiləşdirilmiş və ölümündən sonra dirilmiş İsa ideyasını daha yaxşı mənimsədilər. Çünki, romalılar arasında buna oxşar inanclar geniş yayılmışdı.”¹⁸

Göründüyü kimi Paulun xristianlığın Avropada yayılmasında qazandığı uğuru onun qeyri- yəhudilərin yəhudi millətinə olan həssaslığını nəzərə alması olmuşdur. Məhz, bu durumu sezib qiymətləndirməyi bacaran və uyğun yol çözməyi bacaran Paul öz hədəfinə çatdı. Şüurlarda özünə köhnədən yer tutmuş dini- etnik düşüncələr və bundan sonrakı paraqrafda qeyd edəcəyimiz o dövr Avropasındakı ictimai- siyasi proseslər də xristianlığın Avropada sürətlə yayılıb təşəkkül tapmasına rəvac vermiş oldu.

İncil

Xristianlıq dininin təlim və əsasnaməsi Bibliyanın Əhdi- cədid bölməsində toplanmışdır.

Əhdi- cədid 27 kitab və risalədən ibarətdir.

1. Mata İncili
2. Markos İncili

¹⁸ Aydın Əlizadə, “ Xristianlıq. Tarix və fəlsəfə (ilk çağlar), səh 11

3. Luka İncili
4. Yuhənna İncili
5. Rəsulların əməlləri
6. Pulsun romalılara məktubu
7. Pulsun Qorintiyana olan ilk məktubu
8. Pulsun Qorintiyana olan ikinci məktubu
9. Pulsun Ğəlatilərə məktubu
10. Pulsun Əfesusyana olan məktubu
11. Pulsun Filiplərə məktubu
12. Pulsun Kulsiyana məktubu
13. Pulsun Tesalunukilərə məktubu
14. Pulsun Tesalunukilərə ikinci məktubu
15. Pulsun Timutalbusa birinci məktubu
16. Pulsun Timutalbusa ikinci məktubu
17. Pulsun Teytəsə məktubu
18. Pulsun Felimuna məktubu
19. Pulsun İbranilərə məktubu
20. Yəqubun məktubu
21. Petrosun birinci məktubu
22. Petrosun ikinci məktubu
23. Yuhənnanın birinci məktubu
24. Yuhənnanın ikinci məktubu
25. Yuhənnanın üçüncü məktubu
26. Yəhudanın məktubu
27. Yuhənnanın kəramətləri

İncilin mətni ilə tanış olduqda məlum olur ki, İsa Məsihdən sonra toplanmış bu kitab İsa Məsihin gətirdiyi əsil səmavi kitabdan fərqlənərək sonrakı ardıcılarının yanlış düşüncəsinə uyğun yazılmışdır.

Xristianlığın Romada yayılması və dövlət dininə çevrilməsi

Xristianlıq təqribən 20 əsr davam edən uzun bir yol keçərək tarix səhifələrində özünəməxsus yer tutur. Yarandığı gündən keşməkeşli yol keçərək müxtəlif hadisələrin şahidi olmuş xristianlıq təlimi bu gün demək olar dünya coğrafiyasında geniş əhatə dairəsinə malikdir.

Xristianlıq zaman-zaman müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən təhqiq olunmuş, keçdiyi yol araşdırılmış, ictimai-siyasi proseslərdə iştirakı izlənilmişdir. Tədqiqatçıların bir çoxu xristianlığı 4 dövrə bölür:

1. Həvarilər tərəfindən yayılan və Qərbi Roma imperatorluğunun yığılmasına qədər davam edən dövr. Xristianlıq bu dövrdə geniş yayılma sahəsi tapmışdır.
2. V əsr - XVI əsrin əvvəllərinə qədər davam edən dövr. Şərqi kilsəsinin Qərbi kilsəsindən ayrıldığı dövrdə xristianlıq Avropanın şimal bölgəsində yayılmışdır.
3. XVI və XVII əsrləri əhatə edən dövr xristianlıq üçün çox əhəmiyyətli olan dövrdə Protestantlıq ortaya çıxmış, katolik məzhəbi ilə qarşıdurma nəticəsində Qərbi kilsəsi bölünmüşdür. Çünki Roma Katolik kilsəsinin göstərdiyi xilas yəni, qurtuluş fikri o dövr xristianlarını razı salmırdı.
4. XVIII əsrdən etibarən başlayan və xristianlığın qarışıqlıqlar içində keçdiyi bir dövr olaraq bilinən bu dövrdə xristianlıq üzərindəki münaqişələr kilsə xaricinə daşınmışdır.

Xristianlığın Avropada təşəkkül tapıb yayılmasında dini- etnik, ictimai-siyasi proseslər durmasına artıq toxunmuşduq. Aşağıda bir sıra tədqiqatçı alimlərin fikirlərini qeyd edib mövzumuza aydınlıq gətirməyə çalışacam.

S.Əliyeva: “ Xristianlıq Roma imperiyasının şərq əyalətlərində yayılmış messiya-xilasolma ideyalarının yaradılması ilə təşəkkül tapmağa başlayır. Xristianlıq

sisteminin mərkəzində İsa peyğəmbərin simasında allahın insan şəklində təzahür etməsi əqidəsi başlıca yer tutur. Beləliklə, xristianlıq bərabərhüquqlu din kimi tanınaraq bir qədər sonra dövlət dininə çevrilir.

313 – cü ildə imperator Konstantin Mediolanda (indiki Milan şəhəri) xristianlara azadlıq verən edikt imzaladı, 325- ci ildə isə Nikeydə ilk ümumdünya kilsə məclisinin əsasını qoydu.”¹⁹

S. Şahhüseynova: “Orta əsrlər mədəniyyətində mühüm hadisələrdən biri, bəlkə də ən başlıcası xristianlığın yayılması idi. I-II əsrlərdə İsa peyğəmbər haqqındakı rəvayətlər “İncil” adı ilə (yunanca “yaxşı xəbərlər”) yazılmağa başladı. Xristianlıq IV əsrin ortalarında Romanın hakim dairələri tərəfindən təqiblərə məruz qalmışdı. Bu zaman məbədlər dağıdılır, din xadimləri və hətta sadə dindarlar həbs edilirdi. Təqiblərin ilk dövründə Romanın hakim dairələri yəhudilərlə xristianlar arasında fərqi nəzərə almırdılar. Çox keçmədi ki, romalılar xristianları yəhudilərdən ayırmağı öyrəndilər və xristianlıq nəinki milli dinlərə aid edilmədi, hətta təhlükəli təriqət hesab edilməyə başladı. Roma allahlarına sitayişdən imtina etdiklərinə görə xristianlara qarşı repressiyalar başladı. Roma imperiyasında xristianlığın təqibi tarixi IV əsrin əvvəllərində davam etdi. 313 –cü ilin yayında imperator Konstantin və Lisini İtaliyanın Mediolanum (indiki Milan) şəhərində görüşərək xristianlığın digər dinlərlə bərabər hüquqa malik olması haqda müştərək fərman imzaladılar. Bu tarixi fərman bütün müsadirə edilmiş əmlakın kilsəyə qaytarılmasını və ya əvəzini verilməsini nəzərdə tuturdu. Artıq zülm və təqiblər arxada qaldı. Milan fərmanı xristianlıq tarixinə yeni dövr açdı.”²⁰

Hüseyn Tofiqi:” Xristian dini təxminən 300 ilə yaxın əzab- əziyyətlərə qatlaşıb bu yolda şəhidlər vermişdir. Bu dinin təməli məhz həmin 300 il ərzində qoyuldu və müxtəlif millətlərin xristian dininə dəvət edilməsi bir sıra müvəffəqiyyətlərlə nəticələndi. Roma İmperiyası ərazilərində xristianların sayca çoxalması nəticəsində miladi təqviminə il 4-cü əsrin birinci yarısında xristian dini orada rəsmi din olaraq qəbul edildi. Həmçinin təbliğ nəticəsində bu din həmin dövrdə dünyanın bir çox

¹⁹ Kulturologiya, səh 214

²⁰ Eyni mənbə, səh 222

ölkələrinə doğru genişləndirilmişdir. Əlbəttə, bu arada hərbi yürüşlər və ölkələrin fəth edilməsi də təsirli olmuşdur.”²¹

Marksizm təhsilindən faydalanmış ateist tarixçi alim B.Y. Ralen isə daha fərqli bir fikir izhar edirək yazır: “ Xristianlıq formalaşmış bir dini məfkurə kimi feodolizm cəmiyyətinin beşiyi başında durmuşdu. Roma imperiyası varlığının son yüzilliklərində bu din, artıq, məzlumların dinindən hakim quldarlar sinfinin əlində zəhmətkeş kütlələri əsarət altına salmaq vasitəsinə çevrildi.

Xristian təbliğatı zəhmətkeşlərə mistiklik etiqadı aşılایırıdı. Həmin etiqada görə bu dünyada həyata keçməsi baş tutmayan ədalət və xeyirxahlıq, yeni dinin bütün tərəfdarları üçün, axirət səltənətində zəfər çalacaqdır. Bütün insanların allah qarşısında bərabər olması barədə uydurma ideya ilə xristianlıq real varlıqda nəzərə çarpan ictimai ziddiyyətlər uçurumunu ört- basdır etməyə cəhd göstərirdi. Xristianlıq “cəfakeşlərə və məşəqqətdə olanlara” dini təsəlli verməklə istismar olunanların ictimai etirazını söndürməyə çalışır, onlara çəkdikləri əzab müqabilində “axirət dünyası”nda mükafat vəd edirdi. Özünün bu ictimai və ideoloji roluna görə xristianlıq quldarlıq quruluşu dağıldıqdan sonra da yaşadı və feodolizm cəmiyyətində də zəhmətkeşləri mənəvi əsarət altına salmaq üçün mühüm vasitə olaraq qaldı.”²²

Aydın Əlizadə: “IV əsrin əvvəllərində, Roma imperiyasında Xristianlığa, əvvəlcə, başqa dinlərlə bərabər hüquqlar verilmişdi, sonra isə bu din imperiyanın rəsmi dininə çevrilmişdir. Xristianlığın dövlət dini səviyyəsinə qaldırılması imperator Konstantinusun adı ilə bağlıdır. O, bu addımı siyasi səbəblərə görə atmışdı. Məsələ bundadır ki, IV əsrin əvvəllərində xristianlar geniş xalq kütlələrinə təsir etmə imkanı olan təşkilatlar yarada bilmişdilər. Xeyriyyə işləri və axirətdə xilas olma ideyaları imperiyanın ən kasıb təbəqələri üçün cəzbedici görənirdi. Digər tərəfdən isə, hakimiyyətə qarşı səbrli olmaq ideyaları, onları dövlət başçılarına qarşı üsyan etmə ehtimalının qarşısını alırdı. Eyni zamanda, kilsə tərəfindən müəyyən edilmiş

²¹ Hüseyn Tofiqi, “ Böyük dinlərlə tanışlıq”, səh 169

²² Orta əsrlər tarixi, səh 417

dini qanunları və ehkamları qəbul etmək, keşişlərə tabe olmaq Xristianlığın prinsiplərindən idi. Bu cür din monarxiya üsul- idarəsi üçün çox əlverişli idi.

Bunu başa düşən imperator Konstantinus, imperiyada sabitliyə nail olmaq və öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün, xristian faktorundan istifadə etməyə başladı. İlk növbədə o, 313- cü ildə, Xristianlığı hüquqi nöqteyi nəzərdən, başqa dinlərlə bərabərləşdirən Mediolan fərmanını imzalamışdır.”²³

Beləliklə, xristianlıq artıq Avropada cücərib pöhrələnmək üçün özünəməxsus yol tapdı. Zaman-zaman sərhədləri aşaraq ölkədən- ölkəyə sıçrayan xristianlıq etiqadı təbliğ olunaraq bu günümüzdə qədər gəlib çıxdı.

Tədqiqatçı Hüseyn Tofiqi haqlı olaraq yazır : “ Yəhudilik və bəzi başqa dinlər öz dinlərini təbliğ etmir, ardıcılıklarının çoxluğunu özləri üçün bir imtiyaz saymırlar. Lakin İslam və Xristian dinləri təbliğ məsələsinə xüsusi əhəmiyyət verirlər.

Qədim dövrlərdən etibarən xristianların təbliğ heyətləri dünyanın müxtəlif ölkələrinə getmiş və bu dini dünyanın hər tərəfinə çatdırmışlar. Bundan əlavə, son əsrlərdə qərb mədəniyyətinin çiçəklənməsi, həmçinin istismar və mədəni başlıqlar nəticəsində Xristian dini şərq dünyasında da genişlənmişdir.”²⁴

Tədqiqatçı S. Şahhüseynova xristianların ibadət etmələri mövzusunda maraqlı faktlara toxunur : “Uzun müddət xristianların ibadət üçün xüsusi binaları olmadığından onlar dua etməyə müxtəlif yerlərə gedir, çox vaxt da varlı xristianların evlərində yığışmalı olurdular. Bəzən bu məqsədə boşalmış anbarlar və ya sənətkar emalatxanaları da xidmət edirdi. Yer olmadıqda xristianlar açıq səma altında da ibadət edirdilər. Əvvəllər xristianlar ibadət üçün sinaqoqlara da gedirdi, yəhudilərlə münasibətləri korlandıqdan sonra isə bu da mümkün olmadı. Konstantinin dövründə xristianlıq rəsmən vahid dövlət dini olmasa da ona üstünlük verilirdi. Artıq xristianların öz məbədləri var idi və onlar aşkar ibadət edə bilirdi. Konstantin özü isə artıq ölüm yatağında ikən xaç suyuna salındı.”²⁵

²³ Aydın Əlizadə, “ Xristianlıq. Tarix və fəlsəfə (ilk çağlar)”, səh 68

²⁴ Hüseyn Tofiqi, “ Böyük dinlərlə tanışlıq”, səh 170

²⁵ Kulturologiya, səh 222

Göründüyü kimi inanclarında inadkar olan xristianlar öz etiqadlarının qorunması və ayinlərini saxlamaq mövzusunda xüsusi xidmətlər göstərmişlər. Bu barədə uyğun tarix kitablarında fikirlərə rast gəlmək olur.

Aydın Əlizadə tarixi faktlara əsaslanaraq xristianlığın dövlət dininə çevrilməsi prosesində yeganə maneəni imperator Yulianusda (Julianus) (361- 363) görür: “ O, bütperəstliyi dirçəltmək istəyirdi və bütün dinlərə bərabər hüquqların verilməsinin tərəfdarı idi. Lakin Yulianus İranla savaş zamanı həlak olmuşdu və onun ölümündən sonra Xristianlığın dövlət dininə çevrilməsi prosesi məntiqi nəticəsinə çatmışdı.”²⁶

Aydın Əlizadə rəsmi xristian təliminin yaranması prosesini bu cür izah edir: “ IV əsrdə Xristianlıq artıq bütperəstlik üzərində tam qələbə çalmışdır və Roma imperiyasının rəsmi dövlət dininə çevrilmişdir. Arianlıqla Atanasiosun ardıcılıları arasında gedən çekişmələr zamanı Roma imperatorları müxtəlif dövrlərdə öz siyasi maraqlarını rəhbər tutaraq bu iki cərəyanı dəstəkləyirdilər. Lakin sonda Atanasiosun ardıcılıları, Atanın oğulla bir mahiyyətə malik olması doktrinası tərəfdarları qalib gəlmişdilər. Məhz bu cərəyan dövlət tərəfindən tanınmış və imperiyanın rəsmi Kilsəsini təşkil etmişdi. Bütperəstlərlə birlikdə bütün başqa xristian cərəyanları və təriqətləri qadağan olunmuş, onların tərəfdarları isə təqiblərə məruz qalmışdılar. Bu proseslərlə bərabər, rəsmi xristian Kilsəsinin ideologiyası da yaranmaqda idi. Dini ehkamların sabitləşməsi, onların fəlsəfi əsaslarının işlənməsi, sistemləşdirilməsi işi imperiyanın həm Şərqində, həm də Qərbində gedirdi.”²⁷

Kilsə

Xristianlıqdan söhbət getdiyi zaman kilsədən danışmamaq bu dinin ardıcılılarına qarşı mənəcə ədalətsizlik olardı. Axı təşəkkül tapdığı zamandan bəri mövcud feodalizm cəmiyyətində kilsənin ictimai rolu çox önəmlidir.

²⁶ Aydın Əlizadə, “ Xristianlıq. Tarix və fəlsəfə (ilk çağır)”, səh 73

²⁷ Eyni mənbə, səh 73- 74

Tarix yazır ki, cəmiyyətin hakim sinfi xristianlığın bütün orta əsrlər boyunca feodalizm quruluşunun şəraitinə uyğunlaşdırır, hər cür yolla kilsəni iqtisadi, siyasi və ideya baxımından qüvvətləndirməyə çalışırdı.²⁸

Bəs kilsə nədir və xristianlar üçün nəyi ifadə edir? Bu sualın cavabını yenə də tədqiqatçıların nəzərlərində axtaraq.

Xristianlığın yalnız kilsə formasında mövcud olması- onun əsas xüsusiyyətlərindəndir. Artıq bu dövrdən başlayaraq kilsə xristian dininin mühüm atributuna çevrilmişdi. Xristianlıqda bir neçə dini ənənə mövcuddur ki, bunların da hərəsinin öz mərasim, ayin və dini simvolları var. Bunlardan, Bizans ənənəsinə malik Pravoslav, Roma ənənəsinə malik Katolik XVI əsr Reformasiya ənənələrinə malik Protestant kilsələri aparıcı idi.²⁹

Hüseyn Tofiqi: Əhdi- cədid kitabında sözü keçən “ Xristian toplumu” əslində “Elçilərin kilsəsi” adlanır. Bu isə, həzrət İsanın (ə.) elçiləri və xristian dininin ilk nəslidir. Həmin cəmiyyət və toplumun tarixi miladi təqvimə ilə 30- 100- cü illəri, yəni “ Gül tökmə” (Pəncahe, Pintikast) bayramı ilə İncilin sonuncu hissəsinin yazılıb sona çatdığı illəri əhatə edir.³⁰

Məqaləmizin əvvəlində tarixi dövrləri ayırarkən kilsələrin ayrılması məsələsinə toxunmuşduq. Bu barədə Hüseyn Tofiqi maraqlı faktlara toxunur: “ Xristian tarixində ən mühüm ayrılıq Konstantinopol kilsəsi ilə Roma kilsəsi arasında meydana gəlmişdir. Bəzən buna “ şərqlə qərbin ayrılığı” adı verirlər. Roma kilsəsinin nəzərinə görə, kilsələrə rəhbərlik edən şəxslər yalnız Roma yepiskopunun nəzarəti altında fəaliyyət göstərən dünya yepiskoplarından olmalıdır. Lakin Konstantinopol kilsəsi Xristian dini üçün dünyada bir- biri ilə bərabər olan beş kilsənin mövcud olduğunu söyləyirdi. Həmin kilsələr isə Yerusəlim, Antakya, Roma, İsgəndəriyyə və Konstantinopol kilsələrindən ibarət idi.³¹

Kilsənin iqtidarı ilə bağlı fikir ayrılığının olmasına rəğmən Roma və Konstantinopol kilsələrinə tabe olan xristianlar arasında **birlik** olmuşdur və sonrakı

²⁸ Orta əsrlər tarixi, səh 417

²⁹ Kulturologiya, səh 222- 223

³⁰ Hüseyn Tofiqi, “ Böyük dinlərlə tanışlıq”, səh 168

³¹ Eyni mənbə, səh 218

əslərdə də iki kilsə bəzən bir- birindən ayrılır, bəzən isə barışırdılar. Nəhayət, iki kilsə arasında “ Böyük ayrılıq” (The Great Schizm) adlanan sonuncu ayrılıq 1054- cü ildə baş verdi.³²

Şübhəsiz, məzhəb ayrılıqları və parçalanmaların çoxu siyasi amillər nəticəsində baş verir. Lakin son ayrılıqda etiqadi bir amil mövcud olmuşdur. Katoliklər (həmçinin sonradan meydana gəlmiş Protestant məzhəbi) öz imanlarını izhar etmək hədəfi ilə Müqəddəs Ruhun Ata Allah və Oğul İsadən gəldiyini bildirir və bu barədə “ və Oğul” (latın dilində Filioque) ifadəsi işlədirlər. Lakin Ortodokslar iman qanunun əsl ifadəsilə kifayətlənir və həmin sözü işlətmirlər. Onların əqidəsinə görə, Müqəddəs Ruh yalnız Ata Allahdan gəlmişdir.³³

Son dövrlərdə kilsələr bir- biriləri arasında vəhdət yaratmaq məqsədilə görüşlər keçirir, danışıqlar aparırlar.

Məzhəblər

Tarix boyunca gəlib getmiş və indi də mövcud olan dinlərin müxtəlif məzhəb və təriqətləri olmuşdur. Xristianlıq da belə dinlər sırasındadır. Yaranma tarixinə və yaşına görə xristianlıq məzhəbləri bir- birindən fərqlənir. Bəzisi köhnə və qədimliyi və bəzisi isə nisbətən təzəliyi ilə tanınır. Ardıcılılarının sayında da fərqlilik nəzərə çarpır.

Xristianlar məzhəb və təriqəti “ Kilsə” adlandırırlar. Xristian dinində üç böyük məzhəb və bir neçə kiçik təriqət mövcuddur. Katolik və Ortodoks kimi bəzi məzhəblər arasında mövcud olan fərq olduqca azdır. Lakin Katolik və Protestant məzhəbləri arasında mövcud olan fərq çoxdur.³⁴

Bu məzhəblər haqqında daha geniş məlumat vermək olardı. Lakin məqaləmizin tələb olunan ölçüsünə uyğun gəlmədiyi üçün bununla kifayətlənirik.

³² Eyni mənbə, səh 218

³³ Eyni mənbə, səh 218

³⁴ Eyni mənbə, səh 219

Papalar

Papalığın meydana gəlməsi Qərbi Avropada kilsənin qüvvətlənməsində böyük rol oynadı. IV əsrin sonu- V əsrin əvvəlində Roma papaları, müstəsna olaraq özləri üçün, papa, yəni kilsə başçısı adlanmaq hüququna yiyələndilər. Özlərinin kilsədə başçı olmaq iddialarını papalar “apostol Pyotrun varisləri ” olmaları ilə əsaslandırırıdılar. Əfsanəyə görə o, Xristin Romada ilk yepiskopu- ilk canişini olmuşdu. Qərbdə, xüsusilə İtaliyada, qüvvətli dünyəvi hakimiyyətin olmamasından istifadə edən papalar V- VI əsrlərdə sürətlə yüksəldilər, faktiki olaraq, Roma yeparxlığının dünyəvi hakimlərinə çevrildilər. Qərbi Avropa ölkələrində kilsə torpaq sahibliyinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq bu torpaqlardan papanın cərencamına müxtəlif rüsumlar daxil olmağa başladı. Papanın əlində olan torpaqların hamısı birlikdə “ Müqəddəs Pyotr mülkü”, onun özü isə həmin torpaqların ali senyoru hesab olunmağa başladı. Kilsənin təşkili get- gedə feodal- iyerarxiya quruluşu kəsb etməyə başladı; ona papa başçılıq edir, ən aşağı pillələrində isə - məhəllə (prixod) keşişləri dururdu. VI əsrin sonlarına yaxın Qərbi Avropada papalıq bütün xristian kilsəsinə tamamilə başçılıq etmək iddiasını irəli sürməyə başladı.

Roma Papası- Roma Baş yepiskopu, Roma Katolik Kilsəsinin başçısı, Katolik xristianların dini lideridir. Katoliklərə görə həvari Pyotrun xələfidir. İlk zamanlar bütün yepiskoplara verilən papa ünvanı, sonralar yalnız Roma Yepiskopu üçün istifadə edilməyə başladı. Katolik kilsəsi, kilsə çərçivəsində Pyotr və xələflərinin təmsil etdiyi ən uca vəzifə olan papalığın ilahi bir qurum olduğunu iddia edir: İsa, papalıq vəzifəsini Pyotra təhvil vermiş və Pyotr da bu vəzifəni faktiki görmüşdür. Kilsədə yerləşmiş bir ənənəyə görə Pyotr, Romada din qurbanı olaraq ölmüşdür, bu səbəblə də ən təbii varisləri Romalı yepiskoplardır.³⁵ İndiyə kimi 265 pap katolik xristianlarına rəhbərlik etmişdir.

³⁵ Wikipedia

Rahiblik

Rahiblik- Xristianlıqda tərki-dünyalıq, həyatı Tanrıya ibadət etməyə həsr edərək abidlik həyatı sürmək deməkdir.

Nəql olunanlara görə Xristian rahibliyinin vətəni Misir hesab olunur. Rahibliyin yaradıcısı Böyük Antonius (251-356) olmuşdur. Onun həyatı haqqında İsgəndəriyyəli Afanasios məlumat vermişdir. Antonius Misirdə, xristian ailəsində anadan olmuşdu. İyirmi yaşında olarkən, onun valideynləri vəfat etmişdirlər. Bu itkidən kədərlənən Antonius kilsədə olarkən, bir keşişin “hər şeyi buraxıb İsanın ardınca getmək” çağırışını eşitmişdi. Bu çağırışa səs verən Antonius öz əmlakını kasıblara paylayıb, rahib həyatına qədəm qoymuşdur. Əvvəlcə o, bir rahibin tələbəsi olmuşdu, sonra isə onu buraxıb, səhrada həyatını davam etmişdi. Orada o təklikdə, düşüncələrə qapılıraq, 26 il ərzində, yalnız dostları tərəfindən gətirilən quru çörəklə qidalanaraq, ibadətlə məşğul olmuşdur.

306-cı ildən başlayaraq, Antonius, öz ətrafına tələbələri yığmağa başlamışdır. Tədricən o, məşhur bir insan kimi tanınmışdır. Antoniusun xeyir-duasını almaq üçün Misirin çeşidli məntəqələrindən onun yanına adamlar gəlirdilər. Daha sonra Antoniusun məşhurluğu daha da artmışdır və imperator Konstantin ona ehtiramla dolu məktub yazmışdı. Antonius 356-cı ildə 105 yaşında vəfat etmişdi.

Antoniusdan sonra Misir səhralarına çoxlu rahiblər gəlmişdirlər. Onlar orada “monasterion” (monastır) adlanan koloniyalar yaratmışdılar. Bu koloniyaların öz adətləri, qayda-qanunları var idi. Monasterionlar ən məşhur rahibləri tərəfindən idarə olunurdular. Antoniusun dövründə daha bir tanınmış rahib yaşamışdı. Onun adı Ammonius idi. O da Misir səhrasında öz koloniyasını yaratmışdır. Burada onlar gündəlik əmək və ibadətlərlə məşğul olmuşdurlar.

Dəyərli alim Hüseyn Tofiqi yazır: “ Həvarilərin zamanından indiyədək bəzi xristianlar həzrət İsa Məsihin (ə.) ardıcılı olaraq rahiblik və tərki- dünyalıq prinsipi

əsasında yaşamağı üstün tutmuşdur. Həzrət İsa (ə.) heç bir zaman evlənməmiş və bəzi şəxslərin “ Səməvi Padşahlıq” üçün subay qalacağını söyləmişdir.”³⁶

Onu da deyək ki, Xristianlıqda qəbul edilən rahiblik islam nöqteyi- nəzərindən nəinki bəyənilməyən, hətta qəbul olunmayan bir məsələdir. İslam Peyğəmbəri Hz. Mühəmmədin (s.) “ İslamda rahiblik yoxdur” ifadəsi sanki, cəmiyyətə bir mesajdır. İslam bir ictimai din olaraq gətirdiyi əhkam və qanunları ilə cəmiyyətdən təcrid olunmadan ibadət və itaətin əsaslarını öz ardıcılılarına öyrədir. Düzdür, gecə münacatları, Uca Yaradanla razu-niyaz etmək, nəfsin hesaba çəkilməsi, etikaf kimi əməllər təklildə aparılsa da, ümumilikdə islam teologiyası islam cəmiyyətinin əsas və prinsiplərini təqdim etməklə ictimai bir varlıq olan insanı yetişdirməklə məşğuldur. Qeyd edilən əməllər isə yorğun cəmiyyətdən qısa bir ara ilə uzaqlaşdırıb ruhunu sakitləşdirməklə “kamil insan olmaq” hədəfinə hesablanıb.

Qərb dünyagörüşündə dini- fəlsəfi məfkurənin formalaşması

Orta əsr fəlsəfəsi monoteizm prinsipinə əsaslanan xristianlıq dini dünyagörüşü üzərində qurulmuşdur. Bu dövr Roma imperiyasının süquta uğraması və feodal ictimai münasibətlərinin formalaşdığı dövrə təsadüf edir. Xristianlıq dinində varlıq ideyası kreasionizm düşüncəsilə uyğunlaşdırılaraq təbiət anlayışı yox, Allah anlayışı ortalığa qoyulur və bütünlüklə, orta əsr fəlsəfəsi bu konsepsiyadan çıxış edirdi. Əksər tədqiqatçıların kitabında qeyd olunduğu kimi, fəlsəfə “dinin kənazinə”, başqa sözlə “dinin xidmətçisinə” çevrilmişdi. O dövrdə fəlsəfənin izah etdiyi bütün məsələlər xristianlıq düşüncəsinə uyğun gəlməli və kilsənin icazəsi olmalı idi. Antik dövrdə izah olunan təbiət qanunauyğunluqları, ümumiyyətlə varlıq və bunun ətrafındakı söhbətlər kreasionizm qanunları ilə izah edilirdi.

Xristian fəlsəfəsinin ilkin mərhələsi patristika dövrü adlandırılır ki, bu da “ xristianlıq dini təliminin fəlsəfi təlimə keçdiyi dövr” hesab edilir. Patristika latın sözü olub “ ata” mənası kimi tərcümə olunur. Kilsə ataları tərəfindən yazılmış ədəbiyyatın ümumi adı mənasını verir. Patristika dövrünün birinci mərhələsində

³⁶ Hüseyin Tofiqi, “ Böyük dinlərlə tanışlıq”, səh 221

xristian ehkamının əsası qoyulmuş və güclü kilsə yaradılmışdır. İkinci mərhələdə isə xristian ehkamı və fəlsəfəsi yaradılmışdır. Patristika dövrünün nümayəndəsi Avreli Avqustin (354- 430) xristian alimi və mütəfəkkiridir. O, Şimali Afrikanın Taqasta şəhərində dünyaya gəlib. Avqustinin dünyagörüşü teosentrizm (yunanca “teos”- Allah, “sentrizm”- mərkəz deməkdir) üzərində qurulmuşdu. Buna görə də onun bütün fikirləri Allah haqqında nəzəriyyəyə əsaslanmışdı. O deyirdi ki, Allahın mövcudluğunun səbəbi özündədir. Dünyada Allahdan başqa mövcud olanların hamısı Allahın iradəsi yaranmışdır. Allah bütün mövcudatın səbəbidir. O, nəinki dünyanı yaratmışdır, həm də onu saxlayır və yaratmaqda davam edir.³⁷

Xristian fəlsəfəsinin ikinci mərhələsi sxolastikadır. VIII əsrdə meydana gəlmiş XIV- XV əsrlərə qədər davam etmişdir. Sxolastika yunan dilində “məktəb” deməkdir. Bu dövr xristian fəlsəfəsinin inkişaf dövrü hesab olunur. Daha doğrusu, fəlsəfənin xristianlıq təlimləri əsasında mütəşəkkil işlənib hazırlanması bu dövrə təsadüf edir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, fəlsəfə bütün hallarda xristianlıq dini təlimləri kürsüsündən çıxış edirdi. O dövrün Eriugena, Anselm, Rosselin, Abelyar kimi nümayəndələri tanınmışdır.

Sxolastikanın ən görkəmli nümayəndəsi Akvinalı Fomadır. Onun yaradıcılığı tərəqqi dövrünə təsadüf edir. Foma Cənubi İtaliyada dünyaya gəlmiş, təhsil almağa çox diqqət yönəlmiş və bir sıra traktatların müəllifi olmuşdur. Foma katolik ehkamını tamamilə işləyib hazırlamaqla xristianlığa xidmət edən “İlahiyyatın məcmusu” kitabını yazmışdır. Fomanın fikrincə, fəlsəfə etiqada, ilahiyyata xidmət etməlidir. O, Aristotel fəlsəfəsini öyrənməklə onun ilahiyyata xidmət edəcək məqamlarından istifadə etdi. Foma Allahın varlığı, insan ruhu, gerçəkliyin dərki haqqında bir sıra fikirlər yürütmüşdür. Onun maraq doğuran etik baxışları da mövcuddur. Lakin bir cəhət də var ki, Foma sosial bərabərliyin əleyhinə çıxır, sosial fərqləri əbədi sayırdı. O, yazırdı ki, itaətdə olanlar ağalara tabeçilik göstərməlidirlər. İtaət etmək məzlumların, o cümlədən bütün xristianların başlıca xüsusiyyəti olmalıdır.³⁸

³⁷ Eyni mənbə, səh 548

³⁸ Eyni mənbə, səh 566

Bu, Foma fəlsəfəsinin nöqsanlı mahiyyətini əks etdirir.

İlahiyyətə xidmət edən fəlsəfə bu “nökərçiliyə”, “təbəçiliyə” əbədi dözə bilmədi. XIV əsrdən etibarən renessans dalğası bütün Avropanı bürüyərək XV- XVI əsrlərdə intibahın yüksək mərhələsinə qədəm qoyur. İntibah dövründə mədəniyyətin bütün sahələri daxil olmaqla elm və fəlsəfə də inkişaf etdi. Bu dövrdə əsarətdən söhbət belə gedə bilməzdi. Tarixin buna ehtiyacı vardı.

Nəticə

Bu məqalədə bir zaman kəsiyində məskunlaşan, özünə xas yer tutan orta əsr düşüncəsi ilə tanış olduq. Eramızın I əsrindən başlanan fəlsəfi intibah, başqa sözlə, renessans deyilən dövrə qədər davam edən xristian fəlsəfəsinin qaynaqlandığı xristian düşüncəsi yəhudilikdən sonra əsrlərlə insanların həyatına, məfkurəsinə, adət- ənənələrinə təsir göstərən büt-pərəstlik dünyagörüşünə yekdilliklə son qoydu. Xristianlıq dini isə İsa Məsih vasitəsilə zaman- zaman özünə tərəfdarlar toplayaraq insanlara ilahi gözəlliyin çalarlarını açaraq yaşamağın əsil qaydasını öyrətdi. Lakin İsa Məsihdən sonra onun həvariləri tərəfindən dəyişdirilən xristianlığın monoteizm xəttinə təslis prinsipini daxil edərək bu dinin ideyalarına bir növ, demək olar ki, bidət (yenilik) gətirdi. Bununla da müasir dövrümüzə qədər davam edən xristianlıq əsrlərlə insanların zəhnində qeyri- düzgün mövqe nümayiş etdirərək ilahiyyətin monoteim prinsipinə xələl gətirdi. Digər məsələ isə kilsə əhkamının o zamankı dövrdə Romanın süqutundan sonra cəmiyyətdə hakim kəsilməsi elmin, mədəniyyətin, fəlsəfənin inkişafına mane oldu. Tədqiqatçıların dediyi kimi, kilsə hər bir şeyin çıxış nöqtəsi oldu. Təbii elmlərin inkişafı ləngiyərək təbiət alimlərinin həyatına belə təhlükə yarandı. Sərbəst fikrin, sərbəst düşüncənin bəyanından isə söz gedə bilməzdi. Kilsənin bu səhv mövqeyi sonradan kilsənin özündən çıxan Martin Lüterin protestanlıq hərəkatı bir növ kilsəyə və onun tutduğu xəttə protest verərək xristian kilsəsinin yeni mövqe tutmasını məcbur etdi. Tədqiqatçılar o dövrün fəlsəfəsini xarakterizə edərkən “qaranlıq dövr” adlandıraraq sərbəst fikrin kölgədə qalmasını kilsə əhkamında görürdülər.

Xristianlığın islam dini ilə müqayisəsində fərqli bir mənzərə görürük. İslam dini monoteizm dini olmaqla zühur etdiyi gündən bu günə qədər öz xəttindən dönmədi. İslam peyğəmbərindən sonra bu dinin daxilində müxtəlif məzhəblər, fırqələr yaransa da, islamın əqidəvi kökündə heç bir yad bir ünsür görünmədi. Kreasionizm nəzəriyyəsi özünü qorumaqla teoloji xətt bu günkü islama qədər davam edir. Digər tərəfdən, islam ehkamı nəinki elmin inkişafına mane oldu, hətta buna təhrik etdi. İslam peyğəmbərinin (s.) “bəşikdən qəbrədək elm öyrənin” tövsiyəsini müsəlmanlar şüar tutaraq islami elmlərlə yanaşı, təbiət elmləri ilə də məşğul olmuş, elmə öz töhfələrini vermişlər. Fəlsəfə də inkişaf etdirilərək xəlifə Məmunun dövründə yeni bir inkişaf yolu tapmış, antik yunan fəlsəfəsinin müsəlman alimlərinə təqdim olunması ilə düşüncələrdə yeni fikirlər, ideyalar formalaşmış və islam ideologiyası saxlanılmaqla Aristotel fəlsəfəsinin sintezi müsəlman alimlərinin fəlsəfədə yaratdığı yeni mənzərə idi. Müsəlman fəlsəfəsinin inkişaf qanunauyğunluqları və sonrakı geriliyi böyük bir mövzu olduğundan və bu məqaləyə uyğun gəlmədiyindən yalnız bu nəticə ilə kifayətlənirik. Bir ilahiyyatçı kimi, qələmə aldığımız bu fəsildə öz mövqeyimizdən çıxış etsək də düşünürük ki, bunlar bir həqiqətdir.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. Qurani Kərim. Tərcümə. Bakı – 2005
2. İncil. Bibliya Tərcümə İnstitutu. Stokholm. 1993
3. Əzəm Pərçəm. Vəhy və Peyğəmbərlik mövzusunda səmavi kitabların uzlaşması. Bakı- 2013
4. Haşimi Rəfsəncani. Məhəmməd Bahünər. Dünya bəsət dövründə. Naşir Əhli- beyt.2006
5. Seyid Əhməd Mahmudi. Dinlərlə tanışlıq. Naşir Şəhriyar- 2006

6. Aydın Əlizadə. Xristianlıq. Tarix və fəlsəfə (ilk çağlar). Bakı- 2007
7. Hüseyn Tofiqi. Böyük dinlərlə tanışlıq. Bakı – 2015
8. Kulturologiya. Az.TN Az. Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti. Bakı- 2003
9. Məmmədəli Zeynalov. Xarici ölkələrin fəlsəfə tarixi. Bakı- 2009
10. Orta əsrlər tarixi. (S.D. Skazkinin redaktəsi ilə). Rus dilindən tərcümə (tərcüməçi Y. M. Mahmudov). Bakı- 1988
10. www.az.wikipedia.org